

УДК.343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.137>

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Чугаєвська А.В.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцентка кафедри публічного та міжнародного права**ННІ «Юридичний інститут**Київського національного економічного університету**імені Вадима Гетьмана»*

ORCID: 0000-0002-5522-2693

Чугаєвська А.В. Історія виникнення та розвитку інституту звільнення від відбування покарання на території України.

У статті розглядається історія виникнення, становлення та розвитку інституту звільнення від відбування покарання. Цей інститут кримінального права має багатовікову історію, яка бере свій початок ще в X ст., в період існування звичаєвого права. Історія розвитку інституту звільнення від відбування покарання можна поділити на чотири етапи, які охоплюють окремі періоди. Автором запропоновані наступні етапи становлення і розвитку: перший етап бере свій початок за часів «Руської правди» і триває до 1917 року. На цей етап припадає започаткування інституту звільнення від кримінальної відповідальності й відбування покарання та визначення процесуального порядку його застосування. Цей етап розділено на періоди: 1) звичаєвого права, коли відбулося зародження цього інституту; 2) Литовсько-Руської держави; 3) «козацького» права Запорізької Січі та Гетьманщини; 4) період імперської доби. Другий етап – з 1917-го й до 1958 року, тобто до набрання чинності Основами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. У межах даного етапу розвитку інституту звільнення від відбування покарання виокремлено наступні періоди: 1) державотворчих процесів 1917–1921 років; 2) зародження та розвитку радянського кримінального та кримінально-процесуального права після революції і до створення СРСР – 1921–1922 роки; 3) першої кодифікації кримінального права в УРСР – кінець 1922-го – 1958 рік. Третій етап припадає на 1958–2001 роки. Протягом цього етапу було розроблено та прийнято КК й КПК УРСР 1960 року. Четвертий етап розпочався 2001 року, коли набрали чинності КК і КПК України (2012), який триває й досі. Сучасному інституту звільнення від відбування покарання притаманні наступні риси: по-перше, звільнення від відбування покарання поступово відокремлюється від звільнення від кримінальної відповідальності; по-друге, усі види й підстави звільнення від відбування покарання закріплені чинним КК України, а їх процесуальна форма – чинним КПК; по-третє, упроваджено уніфіковані підстави й умови окремих видів звільнення від відбування покарання, а також закріплено єдиний процесуальний порядок їх застосування.

Ключові слова: звільнення від відбування покарання, звільнення від покарання, умовно-дострокове звільнення.

Chugaievskia A.V. History of the origin and development of the institute of exemption from punishment in Ukraine.

The article examines the institution of exemption from serving a sentence, which has a centuries-old history that began in the 10th century during the period of customary law. We propose to divide the history of the development of this institution into four stages that cover separate periods. The author proposes the following stages of formation and development: the first stage began during the time of «Russkaya Pravda» and lasted until 1917, it includes the establishment of the institution of exemption from criminal liability and serving a sentence and the determination of the procedural order of its application. This stage is divided into periods: 1) customary law, when this institution was born; 2) the Lithuanian-Rus state; 3) the «Cossack» law of the Zaporizhian Sich and the Hetmanate; 4) the period of the imperial era. The second stage is from 1917 to 1958, that is, until the entry into force of the Fundamentals of Criminal Legislation of the USSR and the Union Republics. Within its framework, the following periods are distinguished: 1) state-building processes of 1917–1921; 2) the emergence and development of Soviet criminal and criminal procedural law after the revolution and before the creation of the USSR – 1921–1922; 3) the first codification of criminal law in the Ukrainian SSR – the end of 1922 – 1958. The third stage falls on the years 1958–2001. During this stage, the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR of 1960 were developed and adopted. The fourth

stage began in 2001, when the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of Ukraine (2012) came into force, which continues to this day.

The institution of release from serving a sentence has important social significance, as it is an expression of the humanism of the state towards a person who has committed a criminal offense; it is used in cases where the goal of punishment can be achieved without actually serving the sentence or without further serving the sentence.

Key words: release from serving a sentence, release from punishment, parole.

Постановка проблеми. Розвиток кримінального законодавства зумовлений постійними змінами в суспільстві. Зокрема, відбуваються криміналізація або декриміналізація певних діянь, змінюється зміст правових інститутів, з'являються нові або трансформуються вже наявні, змінюється їх процесуальна форма. У кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві будь-якої держави, на кожному етапі розвитку суспільства, поряд із таким заходом державного примусу, як покарання, було передбачено й альтернативні заходи правового реагування на вчинене кримінальне правопорушення, як-то звільнення від покарання та його відбування [1, с. 189].

Метою статті є дослідження особливостей історичного розвитку, виникнення, розвитку та становлення інституту звільнення від відбування покарання, визначення етапів становлення даного інституту, з метою визначення поняття, сутності, правової природи та місця інституту звільнення від відбування покарання.

Стан опрацювання проблематики. Окресленим питанням у різні роки було присвячено роботи українських й іноземних учених, зокрема: О.П. Гороха, Д.В. Казначеевої, О.О. Книженко, В.П. Козиревої, В.Т. Маляренка, П.П. Михайленка, В.О. Навроцького, Є.С. Назимка, А.М. Носенка, Є.О. Письменського, А.А. Піонтовського, В.Я. Тація, І.Я. Терлюка, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, О.І. Чистякова, С.Я. Яценка та ін. Однак, предметом цих наукових досліджень були історія розвитку інституту покарання загалом або ж історія розвитку окремих видів інституту звільнення від покарання, зокрема: амністії та помилування, умовно-дострокового звільнення, звільнення від відбування покарання неповнолітніх тощо. Історія становлення та розвитку інституту звільнення від відбування покарання досі залишається недостатньо дослідженою.

Виклад основного матеріалу. Інститут звільнення від відбування покарання як самостійний правовий інститут кримінального права в сучасному значенні вперше на законодавчому рівні було закріплено в ст. 43 Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік 1958 року. Кримінальний кодекс 1960 року містив уже систему видів звільнення від покарання та його відбування, серед яких були й заходи соціального впливу, які замінювали кримінально-правові заходи соціального захисту (оборони), що раніше були закріплені в кримінальному законодавстві УРСР 1922-го та 1927 року.

На сьогодні, маємо констатувати, що вчені досі не сформували єдиного підходу щодо історичної періодизації розвитку кримінального законодавства. Так, А.А. Піонтовський у своїх роботах визначає чотири етапи: перший етап – з 1917-го до 1921 року (закладення основ різних галузей законодавства, зокрема кримінального; другий етап – з 1922-го до 1923 року – відбувається кодифікація радянського кримінального законодавства, ухвалюють перші кодекси радянських республік, зокрема 1922 року, і КК УРСР; третій етап – із 1924-го до 1956 року (ухвалення Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік, 1927 року ухвалюють новий КК УРСР); четвертий етап – з 1956-го до 1960 року (новий етап кодифікації та перегляд кодексів УРСР, унаслідок чого ухвалюють кодифіковані акти 1958–1960 років) [2, с. 53].

Своєю чергою В. П. Козирева виокремлює п'ять етапів розвитку законодавства: перший – від «Руської правди» XI ст. до Литовських статутів першої половини XVI ст.; другий етап – друга половина XVI ст. – середина XIX ст.; третій етап – друга половина XIX ст. – жовтень 2017 року; четвертий етап – радянський період – кінець XX ст.; п'ятий етап – початок XXI ст. [3, с. 7].

П. Л. Фріс виокремлює також п'ять етапів у розвитку вітчизняного законодавства. Перший етап – період Київської Русі та феодальної роздробленості (з IX ст. до середини XI ст.); другий етап – середина XVII ст. – середина XVIII ст.; третій етап – 1917–1991 роки; четвертий етап – 1917–1991 роки; п'ятий етап – 1991–2001 роки [4, с. 67].

У кримінальному процесі, який є єдиним способом застосування всіх інститутів кримінального права, також виокремлюють різні етапи.

Зокрема, В. Т. Маляренко визначає сім етапів розвитку кримінально-процесуального законодавства: перший етап – від «Руської правди» і до 30-х років XII ст.; другий етап – від XIV ст. до середини XVII ст., тобто період приналежності українських земель до складу Литви, Польщі, Речі Посполитої; третій етап – період, який охоплює Визвольну війну 1648–1654 років і часи приналежності України до складу Росії на правах автономії (друга половина XVII ст. – XVIII ст.); четвертий

етап – період приналежності України до складу Російської та Австро-Угорської імперій (з XVIII ст. до 1917 року); п'ятий етап – період розбудови української державності (1917–1920); шостий етап – радянський період; сьомий етап – сучасний період розвитку кримінального процесу в Україні [5, с. 52–93].

Історію розвитку інституту звільнення від відбування покарання ми умовно розділяємо на чотири етапи. Перший етап тривав з X ст. до 1917 року (зародження інституту звільнення від кримінальної відповідальності й відбування покарання та подальший його розвиток); другий етап – з 1917-го до 1958 року (набуття чинності Основами кримінального законодавства Союзу Радянських Соціалістичних Республік і союзних республік); третій етап – з 1958-го до 2001 року (розроблено й ухвалено Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки 1960 року, період його чинності); четвертий – з 2001 року й донині (набрав чинності Кримінальний кодекс України)

Перший етап ми розділяємо на декілька періодів: 1) період звичаєвого права, коли відбулося зародження цього інституту; 2) період Литовсько-Руської держави; 3) період «козацького» права Запорізької Січі та Гетьманщини; 4) період імперської доби.

Зародження інституту звільнення від відбування покарання припадає на X століття. Так, у «Руській правді» містилася норма, яка засвідчувала можливість звільнення від покарання за наявності певних обставин, наприклад, у випадку смерті особи, винної в пошкодженні майна, таку особу звільняли від покарання та відшкодування [6, с. 4]. У цій давньоруській пам'ятці містилися також норми процесуального права.

Значно пізніше, уже в період Литовсько-Руської держави, значна кількість базових понять кримінального права та процесу зазнали трансформації. Друга половина XVII ст. і XVIII ст. ознаменувалися першими спробами розмежування звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання, хоча відмінність між цими інститутами ще чітко не визначали. Уже тоді звільненню від кримінальної відповідальності підлягали як божевільні, так й особи, які не досягли віку кримінальної відповідальності, встановленого законом. Зокрема, діти віком до семи років не мали нести кримінальну відповідальність за крадіжку згідно з положеннями Судебника від 1468 року. Своєю чергою Статут від 1566 року встановлював вік кримінальної відповідальності після 14 років, а відповідно до положень Статуту 1588 року кримінальна відповідальність наставала після 16 років. На цьому етапі розвитку законодавства необхідна оборона і крайня необхідність були обставинами, що звільняли від кримінальної відповідальності [6, с. 11].

У досліджуваній історичній період було закладено нступні основні завдання кримінального покарання: 1) залякування (як індивідуальна, так і загальна превенція, що має також сприяти виправленню особи злочинця); 2) надання майнової вигоди потерпілому й відшкодування потерпілому заподіяної шкоди злочинцем або його близькими; 3) заподіяння шкоди (страждань) злочинцю – відплата [6, с. 14].

За часів України-Гетьманщини кримінальне законодавство активно розвивалося. Так, у XVIII ст. було декілька ініціатив з кодифікації українського права. Важливим етапом становлення правової системи визнано кодифікацію українського права першої половини XVIII ст. у вигляді збірки «Права, по которым судится малороссийский народ» (1743). Формувалося розуміння обставин, які є підставою для виключення або зниження покарання (божевілля, неповноліття, убивство чоловіком коханця жінки, коли він його застав, літній вік тощо) [6, с. 31].

У період імперської доби територія України була розділена між Австро-Угорщиною та Російською імперією. Після укладення Зводу законів Російської імперії (1832) розпочато кодифікацію галузі кримінального права в Російській імперії. П'ятнадцятий том Зводу законів Російської імперії було присвячено кримінальному праву. Згодом, 1845 року, у Росії було прийнято «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 року (до якого 1885 року було внесено зміни й доповнення), яке постало одним із джерел кримінального права того часу. У цьому документі було детально окреслено систему покарань і підстави для звільнення.

Згідно з Уложенням, особа звільнялася від покарання у випадках: невиліковної хвороби, примирення зі скривдженим, помилування та давності [7, с. 112]. У цьому документі було закріплено такі підстави для звільнення або пом'якшення кримінальної відповідальності: вік особи (до 10 років), необережність, примус, помилка, божевілля, нездоланна сила й необхідна оборона. У ст. 143 Уложення закріплено звільнення від покарання та передання під нагляд батьків або родичів дітей, які вчинили злочин у віці від 7-ми до 14 років.

У 864 року було затверджено Статут про покарання, які накладали мирові судді. Так, ст. 22 було закріплювала такі види звільнення від покарання: у випадку смерті засудженого, унаслідок примирення зі скривдженим і за давністю. Водночас строки давності було диференційовано залежно від виду призначеного покарання. Вважалося, що строк давності сплинув, якщо протягом часу, закріпленого в законі, про вчинений злочин не стало відомо владі або винна особа не була виявлена (ст. 163

Уложення 1845 року). Були й винятки з цього правила, коли давність не застосовували. Здебільшого йшлося про злочини проти держави (наприклад, змова проти верховної влади, посягання на життя самодержця, злочини, учинені деякими категоріями осіб (віровідступниками, особами, які незаконно привласнили собі посади), а також до цієї групи належав кваліфікований склад убивства (вбивство матері або батька). Прощення та помилування за цим Уложенням розглядали як виняток із загальних законів. Ініціатором могла бути лише верховна самодержавна влада, а також було передбачено усунення кримінально-правових наслідків учиненого злочину на розсуд самодержця [7, с. 35].

Статут кримінального судочинства 1864 року закріплював порядок застосування таких видів звільнення: у зв'язку з перебігом строку давності, примиренням обвинуваченого зі скривдженим, згідно з найвищим наказом або всезагальним милостивим маніфестом, що дарує прощення (ст. 16 Статуту кримінального судочинства). У встановлених випадках, відповідно до п. 2 ст. 177 Статуту, особа звільнялася від покарання. Рішення ухвалював суд, постановляючи вирок про звільнення підсудного від суду [7, с. 169].

На західноукраїнських землях діяло буржуазне законодавство Австро-Угорщини, на землях – КК 1768-го, 1774-го, 1787-го, 1797 року. Остання редакція австрійського кодексу 1852 року діяла на землях Західної України до 1932 року, коли на цю територію було поширено дію польського КК. Австрійський кодекс 1852 року містив положення щодо врахування під час призначення покарання характеристики особи винного, попередньої поведінки особи, впливу на нього певних обставин, що сприяло формуванню умов для звільнення від відбування покарання [8, р. 98].

Польський КК передбачав такі види звільнення від відбування покарання: умовне звільнення від відбування та умовне звільнення від відбування покарання з випробуванням [9].

Таким чином, інститут звільнення від кримінальної відповідальності, покарання та його відбування осіб, які вчинили злочин, зародився ще в період Київської Русі й активно розвивався далі.

У межах *другого етапу* ми виокремлюємо декілька періодів: 1) період державотворчих процесів 1917–1921 років; 2) зародження та розвиток радянського кримінального права після революції і до створення СРСР (1921–1922); 3) період першої кодифікації кримінального права в УРСР (кінець 1922-го – 1958 рік).

Дореволюційний період характеризується відсутністю чіткої систематизації кримінального законодавства. У законодавстві того часу не було чіткого визначення поняття кримінальної відповідальності, проте було висвітлено зміст поняття покарання. Саме тому в цей період не розмежовували звільнення від кримінальної відповідальності й звільнення від покарання та його відбування. Джерелами кримінального права України доби Центральної ради й Гетьманату є Кримінальне уложення (1903) й окремі постанови Тимчасового уряду. В Українській Народній Республіці доби Центральної ради було прийнято кримінально-правові акти, найважливішими з-поміж яких є такі: III Універсал, у якому передбачено скасування смертної кари (це було засвідчено в Конституції Української Народної Республіки); Закон про амністію (19 листопада 1917 року), у якому встановлено правові засади звільнення осіб, засуджених за політичні злочини [6, с. 39].

За часів Гетьманату кримінальне законодавство зазнало вибіркового скасування, змін і доповнень, що відтіняло нові соціально-економічні засади функціонування державного механізму. Водночас законодавство Російської імперії цього періоду мало основним документом з питань кримінального права «Кримінальне уложення» (1903).

Кримінально-правові відносини в Другій Українській Народній Республіці доби Директорії вирізняються спробами кодифікації законодавства, що відображено в підготовці Статуту карного 1921 року. Статут не було затверджено, а отже, він не набув чинності.

Кримінальне право на теренах України радянської доби ґрунтувалося на декретах російської радянської влади більшовиків. Звільнення від кримінальної відповідальності вже в перших декретах радянської влади активно використовували за такі злочини, як хабарництво, незаконне поводження зі зброєю, дезертирство. Наприклад, у ст. 6 Декрету «Про хабарництво» 1918 року було передбачено можливість звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які заявили до відповідних органів про давання ними хабаря. Декретом Ради народних комісарів РНК УРСР від 1 жовтня 1921 року «Про боротьбу з хабарництвом» було закріплено положення про зменшення міри покарання або повне звільнення від нього у випадку, якщо винна особа своєчасно повідомила про дачу хабаря або сприяла розкриттю справи про хабарництво.

У цей період не було єдиного механізму правового регулювання аналізованого інституту, а деякі вчені стверджують, що саме в цей час і виникає інститут звільнення [10, с. 23].

На нашу думку, на цей період припадає формування передумов для утвердження відповідних інститутів звільнення на подальшому етапі розвитку кримінального права.

Уперше на законодавчому рівні було закріплено положення про звільнення від відбування покарання в Декреті РНК «Про суд» від 24 листопада 1917 року, а положення цього Декрету було закрі-

плено в Україні 4 січня 1918 року постановою Народного секретаріату УСРР «Про запровадження народного суду» [11, с. 15–23].

Також судовій владі було надано право умовного засудження, відновлення в правах, дострокового звільнення від покарання та помилування. Правила умовно-дострокового звільнення були встановлені постановою Народного комісаріату юстиції «О досрочном освобождении» від 25 листопада 1917 року, у правилах закріплено умови звільнення осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

Одним із перших видів звільнення від відбування покарання в радянському кримінальному законодавстві є умовне засудження.

Уперше умовне засудження було закріплено в Керівних засадах із кримінального права Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки від 12 грудня 1919 року, а законодавча регламентація на теренах України – ще раніше, 17 березня 1919 року (декрет РНК УСРР «Про умовне засудження») [11, с. 279–280].

Так, згідно зі ст. 26 цього документа, підставами для такого звільнення були: вчинення злочину вперше, тяжкий ступінь обставин життя особи, а також такий рівень небезпечності для співжиття особи, який не вимагає невідкладної ізоляції. Декрет РНК України «Про умовне звільнення» від 17 березня 1919 року закріплював положення про можливість застосування умовного засудження до особи у випадку, якщо покарання за вчинений злочин не перевищує 10 років. Це реалізовували шляхом винесення судом рішення про незастосування покарання, якщо винна особа протягом певного часу не вчинить нового злочину.

Керівні засади з кримінального права Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки від 12 грудня 1919 року в розділі VII «Про умовне засудження», які набули чинності на території України згідно з рішенням Народного комісаріату юстиції України від 4 серпня 1920 року [4, с. 117], закріплювали положення про невиконання обвинувального вироку суду щодо осіб, які були засуджені до покарання у виді утримання під вартою. Так, це ставало можливим у випадку вчинення злочину вперше, за наявності виключно скрутних обставин життя та відсутності небезпеки засудженої особи для суспільства [12, с. 57–60].

Декрет РНК УСРР «Про дострокове звільнення» було ухвалено 21 березня 1919 року. У цьому документі закріплено положення про дострокове звільнення від відбування покарання засуджених після відбуття ними частини покарання, а у випадку засудження до безстрокового позбавлення волі – після відбуття покарання протягом 12 років [13, ст. 336].

Право на дострокове звільнення засуджених надавали народному суду, його було закріплено в постанові «Про запровадження народного суду» від 17 січня 1919 року [14, с. 32].

Цей Декрет не закріплював підстави дострокового звільнення, а визначав лише порядок застосування. Так, суд мав право умовно звільнити засуджену особу, якщо така особа відбувала покарання у виді позбавлення волі й фактично відбула половину покарання, а у випадку відбування безстрокового покарання – відбула 12 років. Водночас суд мав право скасувати рішення про умовно-дострокове звільнення у випадку, якщо особа вчинить новий злочин.

У своїх наукових працях П. П. Михайленко зазначає, що на практиці достроковому звільненню підлягали засуджені особи, які довели своє виправлення, сумлінно ставилися до роботи й не порушували дисципліну [11, с. 287].

Рада народних комісарів УСРР 1919 року також приймає декрети, пов'язані зі звільненням засуджених від покарання або подальшого його відбування, зокрема Декрет «Про помилування та пом'якшення покарання» [15, ст. 118] і «Про умовне засудження» [16, ст. 336]. Згодом, 12 листопада 1921 року, РНК УСРР скасувала дію Декрету «Про умовне засудження», ухваливши Декрет «Про позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення й умовне засудження», яким було закладено нові умови застосування умовного засудження зокрема [17]. Цей декрет передбачав можливість умовного засудження лише у випадках, коли ступінь небезпеки особи не вимагав негайного її покарання [18, ст. 69]. Проте цей документ мав певні недоліки. У ньому не було закріплено підстав для застосування умовно-дострокового звільнення, а також скасування рішення про дострокове звільнення ставало можливе лише у випадку, якщо особа протягом невідбутої частини покарання вчинила новий тотожний або однорідний злочин. Перевагою, на нашу думку, слід вважати розширення кола осіб, які мали право звернутися до суду з клопотанням про умовно-дострокове звільнення. Цей документ надавав право звернутися з клопотанням радянським установам, партійним або профспілковим організаціям [19, ст. 680].

У межах першої кодифікації законодавства 1922 року набрав чинності КК УСРР. Кодекс було розроблено на підставі КК Російської Соціалістичної Радянської Федеративної Республіки, тому дублювалися структура, нумерація та зміст статей.

КК УСРР 1922 року виокремлював такі підстави звільнення від покарання: звільнення від покарання неповнолітніх (віком від 14-ти до 16 років) із застосуванням заходів медико-педагогічного

впливу (ст. 18); звільнення від покарання у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 21); умовне засудження (ст. 36); умовно-дострокове звільнення від покарання (ст. 53); звільнення від покарання у виді позбавлення волі з переведенням засудженого на примусові роботи без утримування під вартою (ст. 53). Також було передбачено право суду на застосування одного з видів звільнення від відбування покарання – умовного засудження з призначенням іспитового строку. Згідно з Кодексом, тривалість іспитового строку могла становити від трьох до десяти років. Підставами для застосування такого звільнення були: вчинення злочину вперше, за тяжкого збігу обставин, якщо при цьому суспільна небезпечність засудженого не вимагала обов'язкової ізоляції. Водночас діяла заборона на використання умовного засудження до осіб, яким поряд з основним було призначено й додаткове покарання у виді «ураження в правах», що є аналогом заборони обіймати певні посади або займатися певною діяльністю [20, с. 5–10].

Після створення СРСР (грудень 1922 року) певні види звільнення від покарання передбачали й окремі Декрети ЦВК СРСР. Так, Декрет Центрального виконавчого комітету від 22 лютого 1924 року «Про умовно-дострокове звільнення жінок, що позбавлені волі, до дня святкування дня робітниці» передбачав умовно-дострокове звільнення з-під варти жінок-робітниць, які, відбувши до дня жіночого свята половину або більше строку покарання, уже не становили суспільної небезпеки [12, с. 199].

Наступним важливим періодом розвитку радянського кримінального права стало ухвалення Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (31 жовтня 1924 року). Основні засади містили переважно норми, які належали до загальної частини кримінального права. Цей документ охоплював 39 статей, об'єднаних у чотири розділи, серед яких розділ «Про умовно-дострокове звільнення засудженого...». Поняття «покарання» було замінено на поняття «заходи соціального характеру». Поміж видів звільнення від заходів соціального характеру Основні засади передбачали: звільнення від заходів соціального характеру у зв'язку з давністю обвинувального вироку (ст. 10); звільнення від заходів соціального характеру за клопотанням суду (ст. 35); умовне засудження (ст. 36); умовно-дострокове звільнення від подальшого відбування визначеного судом розміру заходу соціального характеру (ст. 38); заміну невідбутої частини заходу соціального характеру на більш м'яку (ст. 38) [21, с. 148].

Питання про умовне засудження вирішували в кожному конкретному випадку, це було правом суду, а не обов'язком. Невдовзі було запроваджено державну політику з посилення кримінальних репресій, результатом якої стало внесення 1927 року змін до КК УСРР 1922 року й викладення документа в новій редакції, який у більшості сучасних джерел називають КК УСРР 1927 року. У цьому КК було закріплено положення про можливість застосування умовного засудження лише до осіб, яким було призначено покарання у виді виправних робіт [22, с. 32].

Кримінальний кодекс УСРР 1927 року цілком перейняв положення Основних засад кримінального законодавства СРСР та радянських республік 1924 року. Серед видів звільнення від заходів соціального характеру Кодекс також передбачав такі: у зв'язку з давністю обвинувального вироку (ч. 3 ст. 14); за клопотанням суду (ст. 47); умовне засудження (ст. 48); умовно-дострокове звільнення від подальшого відбування визначеної судом міри соціального захисту (ст. 51); заміна невідбутої частини міри соціального захисту на більш м'яку (ст. 51) [23, с. 5–10]. Слід зазначити, що в цей період поширенішими були заходи, спрямовані на розвантаження органів кримінальної юстиції та послаблення кримінального тиску на суспільство, у зв'язку з чим оголошували амністії. Рішення влади про амністію передбачали закриття кримінальних справ, а отже, звільнення від кримінальної відповідальності або від відбування покарання відповідно.

У зв'язку з реорганізацією місць позбавлення волі 1929 року у виправно-трудових таборах застосування умовно-дострокового звільнення було частково обмежено. Його застосовували до осіб, що користувалися до засудження виборчими правами й засвідчили своє виправлення, з поселенням у районі табору на невідбуту частину покарання або без поселення (ст. 42) [24, ст. 247].

Уже за десять років, 25 серпня 1938 року, Й. В. Сталін на засіданні Президії Верховної Ради СРСР у доповіді «Про дострокове звільнення ув'язнених» поставив під сумнів доцільність дострокового звільнення засуджених [25, с. 113], а тому 1939 року застосування дострокового звільнення було припинено [26, ст. 34–35]. Об отмене практики зачета рабочих дней и условно-досрочного освобождения : приказ НКВД СССР от 15 июня 1939 г. СЗ СССР. 1939. № 86. Ст. 34–35.

Повернувся законодавець до цього виду звільнення від покарання лише в 60-х роках ХХ століття. Спершу Указом Президії Верховної Ради СРСР «О порядке досрочного освобождения от наказания осужденных за преступления, совершенные в возрасте до 18 лет» від 24 квітня 1954 року вперше передбачено можливість дострокового (і водночас безумовного) звільнення від покарання неповнолітніх злочинців [27, с. 317–318].

Своєю чергою Указом Президії Верховної Ради СРСР «О введении условно-досрочного освобождения из мест заключения» від 14 липня 1954 року в судовій практиці поновлено застосування

цього виду звільнення від покарання. Підставами умовно-дострокового звільнення від покарання та заміни покарання більш м'яким визнано відбуття засудженим не менш ніж двох третин призначеного судом покарання та доведення ним свого виправлення чесним ставленням до праці й зразковою поведінкою [28, с. 317–318].

Третій етап розпочався ухваленням 1958 року Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік. Цей документ передбачав такі види звільнення від покарання: умовне засудження (ст. 38); відстрочку виконання вироку військовослужбовцю або військовозобов'язаному у воєнний час (ст. 39); у зв'язку з давністю виконання обвинувального вироку (ст. 42); у зв'язку із втратою особою суспільної небезпеки (ст. 43); умовно-дострокове (ст. 44); заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 44); умовно-дострокове щодо осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років (п. 1 ч. 1 ст. 45); дострокове щодо осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років (п. 2 ч. 1 ст. 45); заміна призначеного покарання більш м'яким особам, що вчинили злочини у віці до 18 років (п. 3 ч. 1 ст. 45); амністія та помилування (ст. 46) [29]. Основи кримінального законодавства СРСР закономірно стали базисом для союзних республік і були покладені в основу КК УРСР, прийнятого 1960 року. Природно, що цей КК передбачав ті самі види звільнення від покарання, що й Основи кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік. У ньому було передбачено можливість: умовного засудження (ст. 45); відстрочки виконання вироку військовослужбовцю або військовозобов'язаному у воєнний час (ст. 46); за давністю виконання обвинувального вироку (ст. 49); у зв'язку із втратою особою суспільної небезпеки (ст. 50); умовно-дострокового звільнення (ст. 52); заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 52); умовно-дострокового звільнення осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років (ст. 53); заміни призначеного покарання більш м'яким особам, що вчинили злочини у віці до 18 років (ст. 53); амністії та помилування (ст. 54). [30, ст. 14]. Ще один вид звільнення від покарання – «звільнення від відбування покарання засудженого, який захворів на тяжку хворобу», – було передбачено ст. 408 КПК УРСР 1961 року [31, ст. 15].

Згодом сформувалася тенденція до збільшення кількості видів звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та звільнення від відбування покарання. Чергове масштабне реформування кримінального законодавства у сфері звільнення від покарання відбулося 23 березня 1977 року після прийняття Указу Президії Верховної Ради УРСР (№ 1848-IX). Кримінальний кодекс 1960 року було доповнено такими новими видами звільнення від покарання: відстрочкою виконання вироку неповнолітньому (ст. 46-1); умовним засудженням та умовним звільненням із місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 25-1, 52-2) [32, с. 128]. Водночас того самого року було внесено зміни до КПК України, унаслідок яких у ньому з'явилася ст. 408-1, що передбачала можливість звільнення від відбування покарання осіб, які були умовно засуджені до покарання у виді позбавлення волі, або умовно звільнених із місць позбавлення волі у зв'язку з інвалідністю [33, ст. 131].

Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 січня 1983 року, з'являється норма, яка передбачає застосування відстрочки виконання вироку (ст. 46-1) [34, ст. 50] і щодо повнолітніх злочинців. Також цим Указом запроваджено норму про можливість застосування відстрочки виконання вироку щодо вагітних жінок, а також жінок, які мають дітей віком до трьох років (ч. 3 ст. 46-1) [35, ст. 50]. Кримінальний кодекс у 1992 році доповнюють положенням про звільнення від відбування покарання особи, яка засуджена за діяння, караність якого законом усунена [36, ст. 570]. Пізніше, 27 липня 1994 року Законом України (№ 137/94-ВР) до КК включено положення про відстрочку відбування покарання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до трьох років, шляхом доповнення Кодексу ст. 46-2 [37, ст. 342].

Таким чином, КК 1960 року на момент ухвалення чинного КК України передбачав такі види звільнення від покарання: умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці (ст. 25-1); умовне засудження (ст. 45); відстрочка виконання вироку військовослужбовцю або військовозобов'язаному у воєнний час (ст. 46); відстрочка виконання вироку (ст. 46-1); відстрочка виконання вироку вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до трьох років (ч. 3 ст. 46-1); відстрочка відбування покарання вагітним жінкам і жінкам, які мають дітей віком до трьох років (ст. 46-2); давність виконання обвинувального вироку (ст. 49); звільнення від покарання у зв'язку із втратою особою суспільної небезпеки (ст. 50); умовно-дострокове звільнення від покарання (ст. 52); заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 52); умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці (ст. 52-2); умовно-дострокове звільнення від покарання осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років (ст. 53); заміна призначеного покарання більш м'яким особам, що вчинили злочини у віці до 18 років (ст. 53); амністія (ч. 1 ст. 54); помилування (ч. 1 ст. 54); звільнення від призначеного покарання особи, засудженої за діяння, караність якого законом усунена (ч. 2 ст. 54). Ще два види звільнення від

покарання були передбачені КПК УРСР 1960 року: звільнення від відбування покарання засудженого, який захворів на тяжку хворобу (ст. 408), і звільнення від відбування покарання осіб, умовно засуджених до позбавлення волі або умовно звільнених із місць позбавлення волі у зв'язку з інвалідністю (ст. 408-1) [21, с. 149].

Четвертий етап є підсумковим. Він розпочався 2001 року і триває досі. Чинний КК України ввібрав усі досягнення в історії становлення та розвитку інституту звільнення від відбування покарання, тож сформувався кримінально-правовий інститут звільнення від покарання та його відбування.

Чинний КК України містить розділ XII Загальної частини, що визначає підстави звільнення від покарання та його відбування, зокрема: звільнення від покарання (ч. 4 ст. 74, ч. 5 ст. 74, ч. 2 ст. 84; ст. 105, ст. 85, ст. 86, ст. 87, ч. 2 ст. 74, ч. 2 ст. 82, ч. 1 ст. 84, ч. 3 ст. 84 КК України); звільнення від відбування покарання (ст. 75, 104, 79, 80, 106, 81, 107, 81-1, ч. 2 ст. 74, ст. 86, ст. 87, ст. 83 КК України). заміну більш м'яким, а також пом'якшення призначеного покарання (ч. 3 ст. 82, ч. 2 ст. 87, ч. 3 ст. 74 КК України) [38].

Висновки. Інститут звільнення від відбування покарання має багатовікову історію, яка розпочалася ще в X ст. в період існування звичаєвого права. Пропонується історію розвитку цього інституту поділяти на чотири етапи, які охоплюють окремі періоди. Перший етап розпочався за часів «Руської правди» і тривав до 1917 року, на нього припадає започаткування інституту звільнення від кримінальної відповідальності й відбування покарання та визначення процесуального порядку його застосування. Цей етап розділено на періоди: 1) звичаєвого права, коли відбулося зародження цього інституту; 2) Литовсько-Руської держави; 3) «козацького» права Запорізької Січі та Гетьманщини; 4) період імперської доби.

Другий етап – з 1917-го й до 1958 року, тобто до набрання чинності Основами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік. У його межах виокремлено такі періоди: 1) державотворчих процесів 1917–1921 років; 2) зародження та розвитку радянського кримінального та кримінально-процесуального права після революції і до створення СРСР – 1921–1922 роки; 3) першої кодифікації кримінального права в УРСР – кінець 1922-го – 1958 рік.

Третій етап припадає на 1958–2001 роки. Протягом цього етапу було розроблено та прийнято КК й КПК УРСР 1960 року.

Четвертий етап розпочався 2001 року, коли набрали чинності КК і КПК України (2012), він триває і досі.

Варто зазначити, що інститут звільнення від відбування покарання має важливе соціальне значення, адже є виявом гуманізму держави до людини, яка вчинила кримінальне правопорушення, його застосовують у випадку, коли мети покарання можливо досягти без реального відбування покарання або без подальшого відбування покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чугаєвська А.В. Окремі аспекти впровадження досудової доповіді при звільненні особи від відбування покарання. *Збірник правового регулювання економіки*. 2019. № 18. С. 189–199.
2. Курс советского уголовного права: в 6 т. / редкол.: А.А. Пионтковский, П.С. Ромашкин, В.М. Чивадзе. М.: Наука, 1970. Т. 1: Уголовный закон. Часть общая. 311 с.
3. Козирева В.П. Кримінальні покарання майнового характеру за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
4. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми: монографія. Київ : Атіка, 2005. 332 с.
5. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 512 с.
6. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посіб. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
7. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова; отв. ред. тома Б.В. Виленский. М., 1991. Т. 8: Судебная реформа. 496 с.
8. Sanford H.S. The Different Systems of Penal Codes in Europe: Also, a Report on the Administrative Changes in France, Since the Revolution of 1848. Administrative law. Washington : B. Tucker, Senate Printer, 1854. 404 p. URL: https://www.loc.gov/law/mlr/Lieber_Collection-pdf/PenalCodes-in-Europe.pdf.
9. Polski Kodeks karny z 11. VII. 1932 r. wraz z prawem o wykroczeniach, przepisami wprowadzającym i utrzymaniem w mocy przepisami kodeksu karnego austriackiego, niemieckiego, rosyjskiego i skorowidzem. URL: http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/89357/PAd_11544.pdf.
10. Житний О.О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 210 с.

11. Михайленко П.П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1959. Ч. 1. 440 с.
12. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: 1917–1952 гг. / под ред. И.Т. Голякова. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1953. 463 с.
13. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. № 30. Ст. 336.
14. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Київ: Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. Т. 1: 1917–1941 рр. 772 с.
15. Декрет РНК УРСР «Про помилування та пом'якшення покарання». З.У. УРСР. 1919. № 9. Ст. 118.
16. Декрет РНК УРСР «Про умовне засудження». З.У. УРСР. 1919. № 30. Ст. 336.
17. Декрет РНК УРСР «Про позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення та умовне засудження». З.У. УРСР. 1921. № 23. Ст. 680.
18. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922. № 4. Ст. 69.
19. Декрет РНК УРСР «Про позбавлення волі, умовно-дострокове звільнення та умовне засудження». З.У. УРСР. 1921. № 23. Ст. 680.
20. Уголовный кодекс УССР (утвержденный ВУЦИК 23 авг. 1922 г.) с алфавитным указателем : изд. офиц. Харьков: Изд-во Наркомюста УССР, 1922. 50 с.
21. Горох О.П. Кримінально-правова політика у сфері звільнення від покарання на українських землях у першій половині XIX ст. – першій половині XXI ст. *Наукові записки НаУКМА*. 2013. Т. 144-145. С. 146–151.
22. Новый УК УССР. Харьков: Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1927. 322 с.
23. Уголовный кодекс УССР (в редакции 1927 г.). 3-е изд., офиц. Харьков: Юриздат, 1927. 135 с.
24. Положение об исправительно-трудовых лагерях: постановление СНК СССР от 7 апр. 1930 г. *СЗ СССР*. 1930. № 22. Ст. 248.
25. Выступление И.В. Сталина на заседании Президиума Верховного Совета СССР «О досрочном освобождении заключенных» от 25 авг. 1938 г. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 (Россия. XX век: документы)* / под общ. ред. А.Н. Яковлева. М.: Демократия, 2000. 888 с.
26. Об отмене практики зачета рабочих дней и условно-досрочного освобождения: приказ НКВД СССР от 15 июня 1939 г. *СЗ СССР*. 1939. № 86. Ст. 34-35.
27. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О порядке досрочного освобождения от наказания осужденных за преступления, совершенные в возрасте до 18 лет» от 24 апр. 1954 г. *Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 гг.)*. М., 1959. 360 с.
28. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О введении условно-досрочного освобождения из мест заключения» от 14 июля 1954 г. *Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 гг.)*. М., 1959. 360 с.
29. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1960. 23 с.
30. Кримінальний кодекс Української РСР: Закон УРСР від 28 груд. 1960 р. № 2000-05. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 14.
31. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР: Закон УРСР від 28 груд. 1960 р. № 1001-05. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 15.
32. Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 лип. 1992 р. № 2547-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 39. Ст. 570.
33. Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 23 берез. 1977 р. № 1851-IX. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1977. № 14.
34. Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 січ. 1983 р. № 4571-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1983. № 4. Ст. 50.
35. Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 23 берез. 1977 р. № 1851-IX. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1977. № 14.

36. Про внесення доповнень і змін до Кримінального кодексу України, Кримінально-процесуального кодексу Української РСР і Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 лип. 1992 р. № 2547-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 39. Ст. 570.
37. Про внесення змін і доповнень до законодавчих актів України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання засудженими: Закон України від 27 лип. 1994 р. № 137/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 37. Ст. 342.
38. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.